

**İRƏVAN MÜƏLLİMLƏR SEMİNARIYASININ TARİXİNDƏN
(1881-1917)**

Elçin Qarayev

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

E-mail: elchin_garayev@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, İrəvan, təhsil, müəllim, seminariya, imtahan, tələbə

Məqalə Azərbaycanın təhsil sistemində böyük rol oynamış İrəvan müəllimlər seminariyasının tarixindən bəhs edilir. Burada müəllimlər seminariyasının yaranması, onun quruluşu, tədris olunan fənnlər, tələbələrin milli tərkibi, sayı göstərilmişdir. Bundan əlavə, məqalədə seminariyanın tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan bölməsinə də toxunulmuşdur. Bu bölmədə islam dini və Azərbaycan türkcəsi tədris olunmuşdur. Eyni zamanda məqalədə bu fənlərdən dərs deyən müəllimlərin adlarına aydınlıq gətirilmiş, onların fəaliyyətinə qiymət verilmişdir. Sonda İrəvan müəllimlər seminariyasına başçılıq etmiş şəxslərin adları göstərilmişdir.

Из истории Иреванской учительской семинарии (1881-1918 гг.)

Гараев Эльчин

Ключевые слова: Азербайджан, Иреван, образование, учитель, семинария, экзамен, студент

В статье рассматривается история Иреванской учительской семинарии, сыгравшей большую роль в системе образования Азербайджана. В нем показано создание учительской семинарии, ее структура, преподаваемые предметы, национальный состав и количество учащихся. Кроме того, в статье затрагивается азербайджанское отделение семинарии. В этом разделе преподаются ислам и азербайджанский турецкий язык. При этом в статье уточняются имена учителей, преподающих данные предметы, и дается оценка их деятельности. В конце концов были установлены имена руководителей Ереванской учительской семинарии.

From the history of the Irevan Teachers Seminary (1881-1918)

Garayev Elchin

Key words: Azerbaijan, Irevan, education, teacher, seminary, exam, student

The article discusses the history of the Iravan Teachers Seminary, which played a major role in the education system of Azerbaijan. The creation of a teachers seminary, its structure, subjects taught, national composition and number of students are shown. In addition, the article highlights the Azerbaijani branch of the seminary. Islam and Azeri Turkish are taught in this section. At the same time, the article specifies the names of teachers teaching these subjects and evaluates their activities. In the end, the names of the leaders of the Yerevan Teachers' Seminary were established.

Çar Rusiyası işğalından sonra Cənubi Qafqazda, o cümlədən İrəvan quberniyasında ənənəvi dini məktəblərlə bərabər, yeni Avropa tipli məktəblərin yaradılmasına qərara almışdı. Qeyd etmək lazımdır ki, XIX əsrin 30-cu illərin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanda və onun tərkib hissəsi olan İrəvan bölgəsində kənd və şəhərlərdə müxtəlif cür dövlət məktəbləri-qəza, ibtidai sinif və seminariya tipli məktəblər fəaliyyət göstərmişdir. Belə məktəblərdən biri də, İrəvan müəllimlər seminariyası olmuşdur. Azərbaycan xalqının təhsil sisteminə böyük rol oyanmış İrəvan müəllimlər seminariyası Rusiya imperiyası Dövlət Şurasının 1880-ci il oktyabrın 20-də verdiyi qərara əsasən yaradılmışdır. Bu qərara əsasən, İrəvan müəllimlər seminariyasının ümumi xərci üçün illik 28350 rubl məbləğində pul ayrılmışdır [22, s.476]. Fəaliyyət göstərdiyi illərdə İrəvan müəllimlər seminariyasına çəkilən illik xərclər haqqında mənbələrdə müxtəlif rəqəmlərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, bu təhsil müəssisəsinə illik 1887-ci ildə 28987 rubl, 1892-ci ildə 29336 rubl 75 qəpik, 1898-ci ildə 30614 rubl, 1899-cu ildə 31359 rubl, 1908-ci ildə 218339 rubl, 1909-cu ildə 246927 rubl, 1910-cu ildə 272231 rubl, 1911-ci ildə 317650 rubl 48 qəpik, 1912-ci ildə 339105 rubl 69 qəpik pul xərclənmişdir [17, s.39; 19, s.75; 20, s.261; 21, s.261; 16, s.184]. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllimlər seminariyasının saxlanması üçün müxtəlif mənbələrdən pul daxil olurdu. Bu mənbələrə dövlət xəzinəsindən, zemstvodan, şəhər cəmiyyətlərindən, Kuban və Terk qoşunlarından, təhsil üçün yığılan vergilər daxil idi [19, c.75; 16, c.85]. Seminariya üçün ayrılan pullar müxtəlif sahələrə xərclənirdi. Bu ümumi xərc başda seminariyanın direktoru olmaqla müəllim heyətinə, binanın kirayəsinə, onun təmirinə, dərş vəsaitlərinə, kitabxanaya, seminariyanın nəzdində fəaliyyət göstərəcək pansiona, ibtidai sinifinə, həkimə və müalicə dərmanlarına, xidmətçilərə sərf olunmalı idi. 1887-ci il məlumatına görə, ümumi məbləğdən binanın kirayəsinə 2600, binanın təmirinə 105, təsərrüfat xərclərinə 2550, dərş vəsaitlərinə 432, seminariyanın şəxsi heyətinin saxlanmasına 15092, əlavə maaşlara 719 rubl, 1898-ci ildə binanın kirayəsinə 3000, otaqların təmirinə 80, təsərrüfat xərclərinə 3978, dərş vəsaitlərinə 634, seminariyanın şəxsi heyətinin saxlanmasına 13525, pansionun saxlanmasına 6908, məvacibə əlavə 910, tələbələrə maddi yardım 175, xidmətçilərə maddi yardım 50 rubl xərclənmişdir [19, s.75-76].

Uzun hazırlıqdan sonra müəllimlər seminariyası 1881-ci il noyabrın 3-də İrəvan şəhərində açılmışdır. Bu seminariya 1918-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Seminariyanın tərkibində pansionat və hazırlıq sinifi də olmuşdur. Birinci ili seminariya bir sinifdə, 1882-ci ildə iki sinifdə, 1883-cü ildən üç sinifdə və 1898-ci ildən isə dörd sinifdə fəaliyyət göstərmişdir [22, s.518; 20, s.257; 23, s.390-391]. Bundan əlavə, İrəvan müəllimlər seminariyasında tələbələrinin pedoqoji fəaliyyəti üçün nümunəvi məktəb də olmuşdur. Eyni zamanda burada seminariyanın tələbələri üçün keçirilən bağçılıq və bostançılıq sahələri üzrə əyani təcrübə üçün Sərdar bağından xüsusi torpaq sahəsi də ayrılmışdır [18, s.83, s.88]

İrəvan seminariyasının kitabxanasında fundamental kitablar və şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, qurğular ilə təmin olunmuş fizika otağı da var idi. 1890-cı il məlumatına görə, seminariyanın kitabxanasında 4435 rubl dəyərində 1576 adda 2837 cildə fundamental kitablar, 2482 rubl dəyərində 1705 adda 3954 cildə şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, fiziki otaqda isə 3579 rubl dəyərində 318 cihaz, ümumilikdə, kitabxanalarda, fizika otağında bütün dərs vəsaitlərinin və qurğuların ümumi dəyəri 13965 rubl, 1895-ci ildə ümumi dəyəri 8972 rubl, 8320 cildə 3896 adda kitab, fizika otağında isə ümumi dəyəri 3674 rubl olan 319 qurğu, 1896-cı ildə 8389 rubl dəyərində 3901 adda həm fundamental kitablar, həm də şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, fizika otağında olan qurğuların ümumi dəyəri 15530 rubl, 1898-ci ildə 6122 rubl dəyərində 2163 adda 4205 cildə fundamental kitablar, 3458 rubl dəyərində 2263 adda 4556 şagirdlərə dərs vəsaitləri, ümumilikdə 9580 rubl dəyərində 4426 adda 8761 cildə kitab, fiziki otaqda isə 4393 rubl dəyərində 403 cihaz, 1899-cu ildə isə 6325 rubl dəyərində 2208 adda 4323 cildə fundamental kitablar, 3690 rubl dəyərində 2507 adda 4610 cildə şagirdlərə məxsus dərs vəsaitləri, ümumilikdə həmin ildə 10015 rubl dəyərində 4715 adda 8933 cildə kitab olmuşdur [20, s.259; 21, s.259; 23, s.391-392; 17, s.29-30; 17, s.32].

Seminariyada müxtəlif fənlər keçirilmişdir. Burada müsəlman, pravoslav, erməni-qriqoryandini qanunları, rus dili, tarix, coğrafiya, riyaziyyat, həndəsə, hüsnü-xətt, rəsm, mahnı, tibb, Azərbaycan türk və erməni dilləri, bağçılıq və bostançılığa aid fənnlər tədris edilmişdir. Tədrisdə ən çox rus dili proqramına diqqət yetirilirdi [24, s.518; 23, s.391].

İrəvan müəllimlər seminariyasına qəbul, imtahan verməklə xüsusi qaydada keçirilmişdir. Hər il qəbul imtahanı vermək üçün ərizələr qəbul edilir və onlar imtahan verirdilər. 1881-ci ildə İrəvan müəllimlər seminariyasına 64, 1882-ci ildə 58, 1884-cü ildə 47, 1885-ci ildə 51, 1899-cu ildə 64, 1900-cu ildə 78 nəfər ərizə ilə müraciət etmişdir. Lakin ərizə verənlərin bəzisi imtahandan kəsilmişdir [24, c.497; 25, c.419; 26, s.1158-1159].

İrəvan müəllimlər seminariyasında birinci ili seminariyada 34, ikinci ili 60, dördüncü ili 78, beşinci ili 82 tələbə oxumuşdur [24, s.497; 25, s.419; 26,

s.1158-1159].

Bundan əlavə, seminariyada dərs yükü ağır olduğuna görə, bəzi tələbələr rübdən rübə keçəndə dərslərdən geri qalırdı. Məsələn, 1882-ci ildə birinci rübdə 50 tələbə oxuyurdusa, ikinci və üçüncü rüblərdə 37, axırıncı rübdə isə 41 tələbə bütün fənlərdən yaxşı çıxmışdır [24, s.487]

İrəvan müəllimlər seminariyasının ilk tələbə buraxılışı 1884-cü ildə 5 nəfərdən ibarət olmuşdur. İkinci buraxılış 1885-ci ildə (9 tələbə), üçüncü 1886-cı ildə (14 tələbə), dördüncü 1887-ci ildə (6 tələbə), beşinci 1888-ci ildə (10 tələbə), altıncı 1889-cu ildə (13 tələbə), yeddinci 1890-cı ildə (12 tələbə) qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə bu illər ərzində müəllimlər seminariyasını kənd ibtidai siniflər üçün müəllim adını 69 nəfər bitirmişdir (23, s.390, s.396-397; 18, s.336).

İrəvan müəllimlər seminariyasında müxtəlif millətlərin nümayəndələri oxumuşdur. Burada oxuyan tələbələr arasında Azərbaycan türkləri də olmuşdur. Mənbələrdə seminariyada oxuyan tələbələrin sayı, milli tərkibi, sosial mənsuniyyəti haqqında ətraflı məlumat verilmişdir. Məsələn, 1884-cü ildə İrəvan müəllimlər seminariyasında ilin əvvəlində 67, ilin axırında 78 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 33, 1-i sinifdə 16, 2-ci sinifdə 8, 3-cü sinifdə 11 nəfər; bunlardan 30-u zadəgan, 8-i din xadimi, 16-i şəhərli, 23-ü kəndli, 1-i kiçik məmur uşaqları idi. Milliyyətə 13-ü Azərbaycan türkü, 7-i rus, 3-ü gürcü, 44-ü erməni, 8-i dağlı, 3-ü Avropadan gəlmə ailəyə məxsus idi), 1887-ci ildə İrəvan müəllimlər seminariyasında ilin əvvəlində 80, ilin axırında 81 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 30, 1-i sinifdə 25, 2-ci sinifdə 15, 3-cü sinifdə 11 nəfər; bunlardan 22-u zadəgan, 7-i din xadimi, 19-u şəhərli, 32-i kəndli, 1-i kiçik məmur uşaqları idi. Milliyyətə 14-ü Azərbaycan türkü, 9-i rus, 1-ü gürcü, 48-i erməni, 4-ü dağlı, 5-i Avropadan gəlmə ailəyə məxsus idi), 1891-ci ildə 66 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 27, 1-i sinifdə 19, 2-i sinifdə 16, 3-ü sinifdə 4 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 11-i Azərbaycan türkləri, 6-ı rus, 3 gürcü, 39 erməni, 2-i aysor, 3-ü yunan idi. Həmin il 12-i nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi adında kursu qurtarmışdır), 1892-ci ildə 54 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 6, 1-i sinifdə 25, 2-i sinifdə 8, 3-ü sinifdə 15 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 10-u Azərbaycan türkləri, 6-ı rus, 3 gürcü, 30 erməni, 2-i aysor, 3-ü yunan idi. Həmin il 4 tələbə kursu bitirmişdir), 1893-cü ildə 52 tələbə (milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkləri, 10-u rus, 5 gürcü, 21 erməni, 9-u isə digər xalqların nümayəndələri idi. Həmin il 15 tələbə müəllim rütbəsində kursu bitirmişdir), 1994-cü ildə 52 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 14, 1-i sinifdə 14, 2-i sinifdə 8, 3-ü sinifdə 16 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkləri, 9-u rus, 4-ü gürcü, 21-i erməni, 3-ü aysor, 7-i yunan, 1-i osetin idi. Bunlardan 10-u zadəgan, 11-i din xadimi, 9-u şəhərli, 22-i isə kəndli uşaqları idi. Həmin il 9

nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 5 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1895-ci ildə 49 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 16, 1-ci sinifdə 18, 2-ci sinifdə 8, 3-ü sinifdə 7 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 7-i Azərbaycan türkləri, 9-u rus, 1-i gürcü, 1-i dağıstanlı, 18-i erməni, 13-ü isə digər xalqların nümayəndələri idi. Bunlardan 9-u zadəgan, 5-i din xadimi, 7-i şəhərli, 26-ı kəndli, 1-i aşağı təbəqəyə məxsus məmur, 1-i isə əcnəbi uşağı idi. Həmin il 14 nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 3 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1896-cı ildə 59 tələbə (bunlar siniflər üzrə belə bölünmüşdür: hazırlıq qrupunda 21, 1-i sinifdə 16, 2-i sinifdə 15, 3-ü sinifdə 7 tələbə. Milliyyətinə görə bunlardan 8-i Azərbaycan türkləri, 13-ü rus, 2-i gürcü, 18-i erməni, 13-ü isə digər xalqların nümayəndələri idi. Bunlardan 8-i zadəgan, 5-i din xadimi, 8-i şəhərli, 35-i kəndli, 3-ü isə aşağı təbəqəyə məxsus məmur uşağı idi. Həmin il 7 nəfər kənd ibtidai sinif müəllimi rütbəsində kursu qurtarmış, 1 nəfər isə seminariyanı tərk etmişdir), 1897-ci ildə 62 tələbə, 1898-ci ildə 67 (bunlardan etnik tərkibinə görə 18-i Azərbaycan türkləri, 22-i rus, 1-i gürcü, 20-si erməni, 6-sı isə digər xalqların nümayəndələri idi), 1899-cu ildə 73 (etnik tərkibinə görə tələbələrədən 13-ü Azərbaycan türklərinə, 28-i rus, 2-i gürcü, 22 erməni və 8-i isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus olmuşdur. Sosial tərkibinə nəzər yetirdikdə müəllimlər seminariyasında oxuyan tələbələrin sayında kəndli uşaqları üstünlük təşkil etmişdilər. Belə ki, burada oxuyarlardan 7-i zadəgan, 4-ü din xadiminə məxsus, 14-ü şəhərli, 37-i kəndli, 11-i isə aşağı rütbəli məmurların uşaqları idi), 1900-cü ildə 76 tələbə, 1902-ci ildə 78 tələbə, 1903-cü ildə 70, 1907-ci ildə 71 tələbə, 1908-ci ildə 85 tələbə, 1909-cu ildə 85 (onlardan 20 nəfəri Azərbaycan türk tələbələri olmuşdur), 1910-cu ildə 85 (bunlardan 4-ü irsi zadəgan, 3-ü din xadiminin, 11-i şəhərli, 54-ü kəndli, 13-ü kazak uşaqları idi) tələbə oxumuşdur [18, s.336; 19, s.106, s.108; 17, s.3839, s.29, s.31, s.29, s.31-32; 5, s.66; 6, s.86; 12, s.597].

İrəvan müəllimlər seminariyasının direktoru B.Dobrininin 1915-1918-ci illər arasında seminariyada oxuyan tələbələr və onların etnik tərkibi haqqında maraqlı məlumat vermişdir. Onun verdiyi məlumata görə, 1915-1916-cı illər tədris ilində seminariyada 20 Azərbaycan türkü, 38 rus, 3 Abxaz, 38 erməni, 3 aysor, 4 yunan, 1 kürd, 1916-1917-ci illər tədris ilində 23 Azərbaycan türk, 23 rus, 5 aysor, 46 erməni, 3 abxaz, 2 yunan, 1 kürd, 1917-1918-ci illərdə isə 23 Azərbaycan türk, 20 rus, 8 aysor və 55 erməni uşaqları, ümumilikdə isə 341 nəfər təhsil almışdır [23, s.419]. Lakin “Qafqaz təqvimi”nin 1916-cı il məlumatına görə isə İrəvan müəllimlər seminariyasında 117 tələbə oxumuş, etnik tərkibinə görə bunlardan 22-i Azərbaycan türklərinə, 36-sı ruslara, 3-ü gürcülərə, 35-i ermənilərə, 3-ü dağlı xalqlarına, 17-i isə digər xalqların nümayəndələrinə məxsus tələbələr, sosial tərkibinə görə isə 11-i irsi zadəganların, 2-si ruhani, 10-u şəhərli, 82-si kəndli, 12-i isə kazak uşaqları olmuşdur [15, s.290-

291].

İrəvan müəllimlər seminariyasında müsəlman-Azərbaycan şöbəsi də fəaliyyət göstərmişdir. Burada şəriət və Azərbaycan türk dili tədris edilmişdi. Həmin şöbəyə Azərbaycan maarifinə töhfələr verən görkəmli xadimlər başçılıq etmiş və dərs demişdilər. Seminariyanın müsəlman şöbəsinə ilk illərdə İrəvan quberniyası ruhani məclisinin rəisi axund Məmmədbağır Qazızadə başçılıq etmiş və uzun illər seminariyada dərs demişdir(1881-1917). O, ilk dövrlərdə həm müsəlman dini qanununu, həm də Azərbaycan türk dilini tədris etmişdir. O, 1917-ci ilə qədər islam dinini tədris etsə də, Azərbaycan türk dilini 1898-ci ilə qədər demişdir. Bu din xadimi İrəvan ictimai mühütündə, təhsil sahəsində nüfuzlu və tanınmış şəxs olmuşdur [1, s.90; 2, s.73; 4, s.286;12, s.255; 13, s.273; 14, s.305; 15, s.396]. Lakin 1898-ci ildə Azərbaycan türk dilini digər müəllimlər tədris etmişdir.Sonralar onunla bərabər Azərbaycan maarifçiliyində xidmətləri olmuş şəxslər də dərs demişdilər. Bunlardan Rəhim Xəlilovu (1900-1903),Rəşid bəy Şaxtaxtinskini (1904-1907), Həmid bəy Şaxtaxtinskini (1908-1909), Mirzə Cabbar Mənmədovu (1909-1918) qeyd etmək lazımdır (10, s.270; 15, s.396).

İrəvan müəllimlər seminariyasına isə müxtəlif illərdə digər xalqlara məxsus adamlar başçılıq etmişdir. Bu tədris müəssisəsinə Y.S.Suşevskiy (1881-1896), M.A.Miropniev (1899-1903), İ.A.Pasyuteviç (1904), A.M.Zazuboviç (1905-1907), S.N.Streleçkiy (1908-11), N.V.Fedotov (1911-1913), V.V.Dobrotin (1913-1918) başçılıq etmişdilər.

Beləliklə, İrəvan müəllimlər seminariyası Azərbaycanın təhsil sistemində və milli müəllim kadrlarının yetişdirilməsindəböyük rol oynamışdır. Sonralar seminariyanın yetişdirdiyi tələbələr müəllim kimi Azərbaycan türk uşaqlarının savadlanmasında və tərbiyyəsində öz töhfələrini vermişdilər.

Ədəbiyyat

1. Кавказский календарь на 1885 год / Тифлис: -1884.
2. Кавказский календарь на 1889 год / Тифлис: -1888.
3. Кавказский календарь на 1890 год / Тифлис: -1889.
4. Кавказский календарь на 1897 год / Тифлис: -1896.
5. Кавказский календарь на 1900 год / Тифлис: -1899.
6. Кавказский календарь на 1901 год / Тифлис: -1900.
7. Кавказский календарь на 1904 год / Тифлис: -1903.
8. Кавказский календарь на 1905 год / Тифлис: -1904
9. Кавказский календарь на 1906 год / Тифлис: -1905.
10. Кавказский календарь на 1907 год / Тифлис: -1906.
11. Кавказский календарь на 1908 год / Тифлис: -1888.
12. Кавказский календарь на 1910 год / Тифлис: -1888.

13. Кавказский календарь на 1912 год / Тифлис: -1911.
14. Кавказский календарь на 1914 год / Тифлис: -1913.
15. Кавказский календарь на 1917 год / Тифлис: -1916.
16. Обзор деятельности Кавказского учебного округа. 1908-1912г.г. Тифлис: 1914г.
17. Обзор Эриванской губернии за 1892-1909 / Эривань: -1892-1909.
18. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1884 / Тифлис: 1885.
19. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1887 / Тифлис: 1888
20. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1898 / Тифлис: 1899
21. Отчет попечителя Кавказского учебного округа о состоянии учебных заведений за 1899 / Тифлис: 1900.
22. Полное собрание законов Российской империи / СПб: 1883.- т.55.
23. Развитие Еревана после присоединения Восточной Армении к России. Сборник документов 1801-1917 /Ереван: -1978.
24. Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1882 год / Тифлис: 1882.
25. Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1885 год / Тифлис: 1885.
26. Циркуляр по управлению Кавказским учебным округом за 1900 год / Тифлис: 1900.